

Analysis of Gender Schemas of Khaqani Odes with the Approach of Cognitive Linguistics

Mousa Alizadeh¹, firooz fazeli^{2*}, Alireza nikouei³

Introduction

The topic of conceptual metaphors and conceptual schemas in the cognitive perspective is one of the central and challenging concepts of semanticists, which deals with the nature of the relationship between conceptual structure and sensory experience of the external world. In each metaphor, a cultural model is created in the mind, according to which the behavioral chain is planned. From a discursive perspective, the gender variable is a product of a society's culture and social movements, which is an important factor in shaping and distributing power among individuals. Charteris-Black is one of the cognitive theorists in the field of gender who attempts to represent the ideology and worldviews hidden in the background of the text through the lens of metaphor and rhetoric, and in terms of linguistic, pragmatic, and cognitive criteria. In this regard, she divides individual sources into three categories: thoughts, emotions, and bodily experiences, and social sources into ideological, historical, and cultural knowledge areas in order to reach a clear understanding of the text. Based on individuals' childhood gender schemas, John Stevens also believes that gender stereotypes have a network function and relate the constituent components of the concept, such as femininity and masculinity. In these cognitive approaches, the two factors of nature and environment are considered the most important agents of linguistic and symbolic stratification of gender roles. The veins of this thought can be observed in Khaqani's odes around the topic of Abai-Alavi and Ummahat-e-Arba'ah. This topic is one of the central concepts of the discursive system of Khaqani's odes, which, through the lens of linguistic research, is considered a channel for reproducing beliefs and intellectual-belief frameworks to the readers of the work.

1. Ph.D. student, Department of Persian Language and Literature, University of Guilan, Rasht, Iran.

2. Associate Professor Department of Persian language and literature, University of Guilan, Rasht, Iran*.

3. Associate Professor Department of Persian language and literature, University of Guilan, Rasht, Iran.

Literature Review

In the last decade, several important studies have been written with a gender schema approach, including: Esmailian Azari et al (2023) seek to analyze the representation of gender ideology in the stylistic layers of personal elegies of Persian-speaking male and female poets. Shahrestani et al (1400) examined eight war-themed stories under four male and four female narratives, ultimately examining 3021 metaphors. Rouhani and Malek (2013) have concluded that due to the differences between women and men in terms of social status and biological characteristics, women prominently use similes and metaphors related to their gender, and this sexism is most visible in two pillars: simile and metaphor. Ghasemi (2015) examined the conceptual metaphors of women in the realm of purpose in Forough Farrokhzad's poems and found that the role of the lover is the most colorful role of women in the heart of the work. Dafrinejad and colleagues (2019) used content analysis to extract 317 conceptual metaphors from the works of Ahmad Mahmoud and 733 conceptual metaphors from the works of Simin Daneshvar in the source domain and concluded that these authors have made grief appear more normal than before by using vocabulary and cultural construction. In addition to these studies, articles were also found in the field of Khaghani's view of women in the poet's odes. For example, Behnamfar and Ahrari-Vafa (2010) state, based on psychological components, the geography of the word, and the social environment, that one of the reasons for accusing Khaghani of misogyny is a misunderstanding of Khaghani's poems.

Methodology

The present study, based on a descriptive-analytical method, intends to examine 132 great odes of Khaqani, corrected by Seyyed Ziauddin Sajjadi (Khaqani 2009). In this process, the authors extracted and analyzed all the odes that contain the semantic content of Ummah-e-Arba'ah and Abai-Alavi from the text, and finally, 162 words were extracted from 78 odes related to the research. The extracted words have a close relationship with the semantic dependencies of the domain of men and fathers (father, man, father, father) and the domain of mothers and women (woman, mother, mother, mother), in which the gender schemas (feminine/masculine) of Khaghani's odes are depicted. During the analysis of the verses, each of the 162 words obtained was first classified under the metaphorical concepts of Abai-Alavi and Ummah-e-Arba'ah according to John Stevens' gender stereotypes (masculinity/femininity), and then these statements were categorized based on Kövecses' high-frequency domains of origin and destination. Finally, according to the Charteris-Black domain of personal and social resources, the reasons for Khaqani's tendency to use each of these schemas in various contexts were explained. However, in some cases, Khaqani's fragments were used in a limited manner in order to consolidate the research and clarify the discussion.

Discussion

In Khaghani's poems, we witness aspects of reciprocal discourses that are the result of the poet's dualistic view of the categories of women and men. This view is the result of the poet's insight into the gender beliefs and mythological motifs of the people of the four worlds and nine heavens, which is done in line with their interpretation and representation of the outside world. The result of this interpretation is the formation and expansion of the contrasting concept of "woman and man" with a frequency of 162 times in the areas of origin and destination of Khaghani's poetry. In most of the gender contrasts between women and men, the topic of Abai Alavi and Ummahat Arba'a, as one of the most frequently used examples of the discourse of qasayd, has a significant presence.

Abai Alavi's conceptual metaphors

In Khaghani's odes, out of a total frequency of 162 times, the poet has used the concept of "Abai-Alavi" 79 times and its semantic clusters such as (nine heavens, seven ploughmen, Bab, Aba, fathers, fathers, etc.) in high-frequency mappings of the source domain "human body, plants, animals, buildings and structures, movement and direction" under the semantic clusters "heavens, man, man, father of the poet, Jesus Christ and ode". This prevalent gender perspective is itself influenced by the social language, stories, and ideological discourses of Khaqani's childhood that he learned in the physical context of Shirvan through the process of socialization. As a result of this influence, "Abay-Alavi" is articulated in a masculine gendered form.

Conceptual metaphor of the four mothers

Khaghani activates the conceptual metaphor of four mothers and the semantic dependencies of "four pillars, lady, woman, mother, old woman, and four women" in the structure of his odes, sometimes independently and sometimes in contrast to the conceptual metaphor of Abai-Alavi, approximately 83 times. By highlighting the concept of "Ummah-e-Arba'ah", other concepts are facilitated in the discourse process with the central mappings of "being fertile and pregnant, being an element and akhshij, being a woman, being a mother" in the semantic clusters of "thought, luck, sky, universe, world, nature, vine, fate, justice and religion, tree branch, wives of the prophet, love, generosity, sunlight, and Khaqani's wife". These semantic domains often encompass the original domains of "human body and plants".

Conclusion

The study and analysis of the data indicate that the distinctive characteristic of Khaghani's life and thought system is his confrontational and dialectical view of the metaphorical concept of the Abai Alawi and the Ummah Arba'ah, which encompasses extensive semantic clusters at the lower levels of discourse. This dualism directly affects the development of identity and the formation of the

dynamic role of women and mothers at different levels of Khaghani's odes. After reviewing and analyzing the data, it was observed that men, according to gender characteristics, are often extroverted and objectivist for reasons such as "being in society, traveling, and fighting," and that male actions are aligned and intertwined with the intellectual and belief ideologies prevalent in society. In contrast, women and mothers are often present at home, based on their maternal duties and socio-cultural constructions. These veiled women, with the power and influence of feminine speech and based on feelings and emotions, institutionalize key roles and fundamental beliefs in family and political structures.

References

- *Holy Qur'an*.
- *Translation of the Holy Bible* (2017 AD). England: Elam Publications
- Afrashi, A. (2014). *Semantic foundations*, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Behnamfar, Mohammad and Siddiqa Ahrariwafa (2009). "Is Khaqani anti-feminist?" *Tabriz Persian Language and Literature Journal*, serial number 220: 21-42. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22517979.1382.53.220.2.7>
- Charteris-Black, J. (2004). *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*, New York: Palgrave Macmillan.
- Daftarinijad, Afsaneh and others (2018). "Investigating the influence of gender and time on the conceptual metaphors of grief in the works before and after the Islamic revolution of Iran by Ahmad Mahmoud and Simin Daneshvar; From a socio-cognitive point of view". *New Literary Essays*, 52nd period, 4th issue: 19-41. <https://doi.org/10.22067/jls.v52i4.85004>
- Farozanfar, Badi-ul-Zaman (2008). *Sokhon and Sokhnoran*, Tehran: Zovar Publications.
- Ghasemi, Zahra (2014). "Examination of the conceptual metaphor of women in Forough Farrokhzad's poems", *Studies in Language and Lyrical Literature*, 5th year, 16th issue: 25-36. <https://sanad.iau.ir/Journal/lyriclit/Article/979959>
- Goli, Ahmed and Farnia Safdarpour (2014). "The face of women in the Khaqani Court", *Dor Dari Quarterly*, Year 5, Number 4: 29-44. <https://sanad.iau.ir/Journal/lyriclit/Article/979965>
- Grossi, Saeedah (2015). *Gender, Society and Sociology*, Tehran: Sociologists Publications.
- Holmes, Mary (2009). *Gender in everyday life*, translated by Mohammad Mehdi Labibi, Tehran: Naqd Afkar Publications.
- Ismailian Azari and others (2023). "Analysis of the representation of gender ideology in the stylistic layers of mourning in Persian personal poems". *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*, 14th period, 34th issue: 249-274. <https://doi.org/10.22075/jlrs.2023.30074.2253>
- Khaghani, Afzaluddin Badeel (2009). *Divan Khaqani Shervani*, by Seyyed Diyauddin Sajjadi, Tehran: Zovar Publications.
- Kövecses, Zoltan (2016). *Metaphor is a practical introduction*, translated by Jahanshah Mirzabigi, Tehran: Aghat Publications.

- Mahdizadeh, Seyyed Mohammad (2010). *Media theories, popular ideas and critical perspectives*. Tehran: Hamshahri Publications.
- Musaffa, Abulfazl (1987). *Dictionary of Astronomical Terms with Cosmic Words in Persian Poetry*, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Porgiv, Farideh and Masih Zakawt (2018). "Examination of gender roles in Aunt Susuke". *Journal of Children's Literature Studies*, first period, second issue: 27-43. <https://doi.org/10.22099/jcls.2012.436>
- Qasimzadeh, Habibullah (2013). *Metaphor and Cognition*, Tehran: Arjmand Publications.
- Qasimzadeh, Habibullah (2018). *An introduction to metacognitive research (the drop in the shell's cache)*, Tehran: Arjmand Publications.
- Raskhmohand, Mohammad (2018). *An introduction to cognitive linguistics (theories and concepts)*, Tehran: Somit Publications
- Roshan, Balqis and Lili Ardabili (2012). *An introduction to cognitive semantics*, Tehran: Scientific Publications.
- Rouhani, Masoud and Sarunaz Malek (2013). "Investigating the effect of gender on the use of simile and metaphor in the poetry of contemporary women poets". *Persian Language and Literature Quarterly*, twenty-first year, number seventy-four: 7-27. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24766925.1392.21.74.1.8>
- Safavi, Koresh (2011). *An introduction to semantics*, Tehran: Surah Mehr Publications.
- Selajgeh, Parvin (2015). *From this eastern garden (the theory of criticism of children's and teenagers' poetry)*, Tehran: Center for Intellectual Development of Children and Teenagers.
- Shahrastani, Zahra and others (2021). "The influence of gender on the concept of metaphor in women's and men's narratives of imposed war", *Sociolinguistics Quarterly*, 5th period, 4th issue: 89-100. <https://doi.org/10.30473/il.2023.61578.1496>
- Shamisa, Siros (2009). *Farhang Talmihat*, Tehran: Mitra Publications.
- Sharifi, Shahla and Samane Dariqgovtar. (2015). "Examination of ideological gender differences in society, period of discovery of hijab", *Journal of Social Analysis of Social Order and Inequality*, 8th period, 1st issue: 153-184. https://jsa.sbu.ac.ir/article_99242.html
- Stevens, John (2007). *Gender and literary genre, other inevitable readings: approaches to criticism and theory of children's literature*. Translated by Esmail Hosseini, with the effort of Morteza Khosronjad, Tehran: Center for Intellectual Development of Children and Adolescents.
- Yarmohammadi, Lotfollah (1973). *Sixteen articles in applied linguistics and translation*, Shiraz: Navid Publications.

بررسی طرح‌واره‌های جنسیتی قصاید خاقانی با رویکرد زبان‌شناسی شناختی

موسی علیزاده^۱

فیروز فاضلی^{۲*}

علیرضا نیکویی^۳

مقاله پژوهشی

چکیده

مبحث آرای علوی و امهات‌اربعه، از جمله مفاهیم کانونی دستگاه گفتمانی قصاید خاقانی می‌باشد که از دریچه پژوهش‌های زبان‌شناختی، به مثابه مجرای برای بازتولید باورها و چارچوب‌های فکری - اعتقادی به خوانندگان اثر به‌شمار می‌آید. این پژوهش سعی دارد براساس حوزه‌های مبدأ و مقصد استعاره کوچش و کلیشه‌های جنسیتی جان استیونز و چارتریس - بلک، در ۱۳۲ قصیده خاقانی، نشان دهد که اگرچه زنان در متن حضور کم‌رنگی دارند؛ اما ردپای اندیشه‌های زنانه در لایه‌های زیرین شعر به وضوح دیده می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کلیشه‌های جنسیتی آرای علوی و عناصر اربعه در قصاید خاقانی، تقابل‌های گفتمانی دوگانه‌ای میان مفهوم استعاری مادر و پدر پدیدآورده‌است و بر طیف‌های معنایی دوگانه‌ای چون «آسمان و زمین / پدر و مادر / زن و مرد» با بار معنایی مثبت و منفی، دلالت دارد.

کلیدواژه‌ها: خاقانی، طرح‌واره‌های جنسیتی، کوچش، چارتریس - بلک، جان استیونز

✉ mousaalizade@yahoo.com

۱- دانشجوی دکتری، رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان،

رشت، ایران

✉ drfiroozfazeli@guilan.ac.ir

۲- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، رشت،

ایران (نویسنده مسئول)

✉ nikouei@guilan.ac.ir

۳- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، رشت،

ایران

۱- مقدمه

زبان‌شناسی شناختی از دو نگرش صورت‌گرا (formal) و نقش‌گرا (functional)، نوعی زبان‌شناسی نقش‌گرا به حساب می‌آید که با کارکردی نقش‌گرایانه، پیرو آرای رمانتیک‌ها در باب استعاره می‌باشد. زبان‌شناسان، مختصات استعاره را الگوشدگی (conventionality)، سامان‌یافتگی (systematicity)، تقارن‌ناپذیری (asymmetry) و انتزاع‌زدایی (abstraction) دانسته‌اند (صفوی، ۱۳۹۰: ۳۷۰-۳۶۵). در دیدگاه شناختی، مبحث استعاره‌های مفهومی و طرح‌واره‌های تصویری یکی از مفاهیم کانونی و چالش برانگیز معنی‌شناسان است که به ماهیت رابطه بین ساختار مفهومی با تجربه حسی جهان خارج می‌پردازد. معنی‌شناسان تلاش می‌کنند بر مبنای تجربه بدن‌مندی انسان، ساختار مفهومی موجود در ذهن را تبیین کنند (روشن و اردبیلی، ۱۳۹۲: ۲۴). از جمله پیشگامان موضوع شناخت بدن‌مند، لیکاف و جانسون (۱۹۸۰) هستند که در کتاب استعاره‌هایی که با آنها زندگی می‌کنیم، معتقدند که «ساختار شناختی ما اغلب غیرارادی عمل می‌کند و ذهن انسان بر اساس تجربه‌های بدنی و تجارب اجتماعی- فرهنگی شکل می‌گیرد و به وسیله عملیات شناختی و خلق مقوله‌های مفهومی به جهان معنا می‌دهد. در حقیقت هر استعاره یک مدل فرهنگی در ذهن ایجاد می‌کند که زنجیره رفتاری طبق آن برنامه‌ریزی می‌شود» (قاسم‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۱۴). از این رهگذر، مناسبات اجتماعی و تبادلات بین‌فردی رابطه تنگاتنگی با تجربیات زیسته و طرح‌واره‌های ذهنی و استعاری شاعر از طبیعت و جهان پیرامون او دارد. چارتریس- بلک (۲۰۰۴) عوامل دخیل در انتخاب استعاره و طرح‌واره‌ها را مؤلفه‌هایی همچون «منابع فردی شامل عوامل عاطفی و شناختی (معنای تجربی)، عوامل کاربردشناختی (معنای بافتی)، عوامل زبانی (معنای زبانی) و نیز منابع اجتماعی شامل ایدئولوژی (باور سیاسی)، فرهنگ (هویت گروهی) و تاریخ (حافظه جمعی) معرفی می‌نماید» (هولمز، ۱۳۸۹: ۲۷). طبیعت و محیط، یکی از مشخصه‌های قشر بندی زبانی و از کارگزاران نمادین نقش‌های جنسیتی در قصاید خاقانی قلمداد می‌شود. خاقانی، از جمله شاعرانی است که از پدیده‌های طبیعی نظیر عناصر اربعه و آب‌ای علوی، در حوزه مبدأ و مقصد، در جهت بازنمایی مفاهیم جنسیتی و تفسیر ساده و درست حالت‌های ذهنی، روانی، شناختی و عاطفی خود بهره می‌برد.

۲- بیان مسئله

قصاید خاقانی، حلقه رابط میان خواننده و نویسنده اثر است که در آن مفاهیم متنوع و بدیعی تحت تأثیر بافت فیزیکی، اجتماعی و فرهنگی دوران شاعر، بسط و گسترش می‌یابند. از جمله این مضامین متعدد، بازتاب مفهوم استعاری آب‌ای علوی و امهات اربعه است که با انگاره‌ها و مؤلفه‌های جنسیتی، عجین و ارائه شده‌اند. کلیشه‌های جنسیتی یکی از مفاهیم اندیشگانی پُرسامد شعر خاقانی می‌باشد که در لایه‌های زیرین گفتمان به صورت خودآیند، بر ذهن و زبان شاعر اثر گذاشته است. از این‌رو، مسئله اصلی تحقیق

حاضر، نخست، بررسی و پاسخ‌گویی به این سؤال است که خاقانی در قصاید خود، چگونه توانسته کلیشه‌های جنستی زنانه/مردانه را بر مبنای انگاره‌های زیستی-فرهنگی جامعه عصر خود در ذیل واژگان آبای علوی و امهات اربعه، بازنمایی و فعال سازد؟ و سپس در پی آشکارسازی به این پرسش است که کدام حوزه‌های استعاره‌ی مبدأ و مقصد، در جریان انتقال پیام و ایدئولوژی‌های شاعر در متن برجسته و آفریده‌می‌شوند؟

۳- روش و محدوده پژوهش

پژوهش حاضر، بر پایه روش توصیفی-تحلیلی در نظر دارد تا ۱۳۲ قصیده بزرگ خاقانی را به تصحیح سیدضیاءالدین سجادی (خاقانی، ۱۳۸۸)، مورد بررسی قرار دهد. نگارندگان در این فرایند، تمامی قصایدی را که دارای شمول معنایی امهات اربعه و آبای علوی هستند، از متن استخراج و مورد تجزیه و تحلیل قرار دادند و در نهایت، ۱۶۲ واژه از ۷۸ قصیده مرتبط با پژوهش استخراج گردید. واژگان مستخرج‌شده، رابطه تنگاتنگی با وابسته‌های معنایی حوزه مردان و پدران (پدر، مرد، آبا، باب) و حوزه مادران و زنان (زن، مادر، مام، امهات) دارند که در آنها طرح‌واره‌های جنسیتی (زنانه/مردانه) قصاید خاقانی به تصویر کشیده شده است. در جریان بررسی ابیات، ابتدا هر یک از ۱۶۲ لفظ به دست آمده، طبق کلیشه‌های جنسیتی (مردانگی/زنانگی) جان استیونز، ذیل مفاهیم استعاره‌ی آبای علوی و امهات اربعه تقسیم‌بندی شدند و سپس این گزاره‌ها، بر مبنای قلمروهای پر بسامد مبدأ و مقصد کووچش مقوله‌بندی گردیدند. در نهایت طبق حوزه منابع فردی و اجتماعی چارتریس-بلک، به تبیین علل گرایش خاقانی برای استفاده از هر کدام از این طرح‌واره‌ها در بافت‌های متنوع پرداخته شد. هر چند در برخی موارد در جهت انسجام پژوهش و روشن شدن بحث به صورت محدود از قطعات خاقانی استفاده گردید. از این حیث، با تجزیه و تحلیل داده‌ها و کشف کلیشه‌های جنسیتی و جهان‌اندیشگانی شاعر، روشن‌می‌گردد که چگونه طرح‌واره‌های جنسیتی، چارچوب‌های فکری شاعر را سامان‌دهی و فرافکنی می‌کند.

۴- پیشینه پژوهش

در دهه اخیر، چندین پژوهش مهم با رویکرد طرح‌واره‌های جنسیتی به تحریر درآمده که می‌توان به آنها اشاره کرد: اسمعیل‌یان آذری و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله «تحلیل بازنمایی ایدئولوژی جنسیتی در لایه‌های سبکی و سوگ سروده‌های شخصی فارسی» در پی تحلیل بازنمایی ایدئولوژی جنسیتی در لایه‌های سبکی مرثیه‌های شخصی شاعران زن و مرد پارسی‌گو می‌باشند. این تحقیق در سه لایه واژگانی، نحوی و بلاغی صورت گرفته و به این نتیجه رسیده‌اند که زنان با رمزگان مبین تسلیم و رضا، جملات کوتاه و گسسته و ابزارهای بلاغی حسی و عاطفی، مفاهیم پذیرش سرنوشت، درونی‌شدن جایگاه

جنسیتی و نیز فرودستی بیشتر را در سوگ‌سروده‌های خود، همسو با گفتمان غالب جامعه، بازتاب داده‌اند. شهرستانی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «تأثیر جنسیت بر مفهوم‌سازی استعاری در روایت‌های زنانه و مردانه از جنگ تحمیلی»، هشت داستان با مضمون جنگ را در ذیل چهار روایت مردانه و چهار روایت زنانه مورد بررسی قرار داده‌اند که در نهایت حدود ۳۰۲۱ استعاره استخراج کرده‌اند. از جمله نتایج این پژوهش این است که در آثار نویسندگان زن، بیشترین تعداد استعاره‌های هستی‌شناختی و کمترین استعاره‌های جهتی، و در آثار راویان مرد بیشترین تعداد استعاره‌های ساختاری و کمترین آنها جهتی بود. روحانی و ملک (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی تأثیر جنسیت بر کاربرد تشبیه و استعاره در شعر زنان شاعر معاصر» به این نتیجه رسیده‌اند که به علت وجود تفاوت میان زنان و مردان از نظر پایگاه اجتماعی و ممیزه‌های زیست‌شناختی، زنان به شکل برجسته‌ای از تشبیهات و استعاره‌های مربوط به جنس خود استفاده می‌کنند که این جنسیت‌گرایی بیشتر در دو رکن مشبّه‌به و مستعارمّه دیده می‌شود. قاسمی (۱۳۹۴) به بررسی استعاره‌های مفهومی زن در قلمرو مقصد اشعار فروغ فرخ‌زاد پرداخته و دریافته است که نقش معشوقی، پر رنگ‌ترین نقش زن در بطن اثر می‌باشد. دفتری‌نژاد و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله «بررسی تأثیر جنسیت و زمان بر استعاره‌های مفهومی غم در آثار پیش و پس از انقلاب اسلامی ایران به قلم احمد محمود و سیمین دانشور: از دیدگاه اجتماعی- شناختی» با روش تحلیل محتوا، ۳۱۷ استعاره مفهومی از آثار احمد محمود و ۷۳۳ استعاره مفهومی از آثار سیمین دانشور در حوزه مبدأ استخراج کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که این نویسندگان با استفاده از واژگان و فرهنگ‌سازی، غم را عادی‌تر از قبل جلوه داده‌اند. علاوه بر این پژوهش‌ها، مقالاتی نیز در حوزه نوع نگاه خاقانی به زنان در قصاید شاعر مشاهده گردید. برای نمونه بهنام‌فر و احراری‌وفا (۱۳۸۹) در مقاله «آیا خاقانی زن ستیز است؟» براساس مؤلفه‌های روان‌شناختی، جغرافیای کلام و محیط اجتماعی بیان می‌کنند که از دلایل متهم ساختن خاقانی به زن‌ستیزی، فهم نادرست از اشعار خاقانی است. گلی و صفدرپور (۱۳۹۴) نیز در مقاله‌ای با عنوان «چهره زنان در دیوان خاقانی» معتقدند که دید منفی شاعر محصول اوضاع و محیط اجتماعی شاعر است. بنابراین نگاهی اجمالی به پژوهش‌های انجام شده، این نکته را روشن می‌نماید که تحقیق مستقلی که طرح‌واره‌های جنسیتی قصاید خاقانی را در پیوند و تلفیق با آرای کوچش، چارتریس-بک و استیونز تحلیل کند، مشاهده نشده است.

۵- مبانی نظری

در طی سالیان گذشته، شاهد بازتاب و رشد روز افزون نظریه‌های ادبی، زبان‌شناسی، فلسفه‌زبان و ... در سطح نشست‌ها و پژوهش‌های ادبی هستیم. نظریه‌هایی که اگر درست و بجا استفاده شوند، باعث خوانش و نگرشی نو توأم با «لذت متن» را برای خواننده متن به ارمغان خواهند آورد. از جمله این

رهیافت‌ها، رویکرد شناختی استعاره مفهومی است که برای درک مفاهیم انتزاعی، ناملموس متون ادبی از طریق مفاهیم عینی، ملموس و مادی کمک می‌گیرد. از این جهت، استعاره‌های مفهومی متن، پلی برای دستیابی به مفاهیم انتزاعی و اندیشه‌های نهفته در بسترهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و زیست‌جهان مؤلف است.

چارتریس-بلک، یکی از زبان‌شناسان شناختی است که سعی دارد از دریچه استعاره و بلاغت و برحسب معیارهای زبانی، کاربردشناختی و شناختی به بازنمایی ایدئولوژی و جهان‌بینی‌های نهفته در پس‌زمینه متن بپردازد. وی، اعتقاد دارد که هر استعاره در رأس الگویی مانند کوه یخ در آب پنهان است و آن الگو مشتمل از عناصر فردی و اجتماعی می‌باشد. از نظر چارتریس-بلک، منابع فردی را می‌توان به سه دسته افکار، عواطف و تجربه‌های بدنی، و منابع اجتماعی را به حیطه‌های ایدئولوژیک، دانش تاریخی و فرهنگی تقسیم نمود (چارتریس-بلک^۱، ۲۰۰۴: ۲۱۸). در رویکرد چارتریس-بلک حوزه‌های مبدأ و مقصد نقش مهمی در تنوع استعاره ایفا می‌کنند.

کوچش (۲۰۰۲) از دیگر زبان‌شناسان حوزه شناختی است که سیزده خاستگاه عمده در حوزه‌های رایج مبدأ استعاره نام می‌برد. از آن جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: «بدن انسان، حیوانات، گیاهان، ساختمان‌ها، ماشین، ورزش، غذا، نیرو، حرکت و غیره» (قاسم‌زاده، ۱۳۹۸: ۲۱۳). با گسترش دادن حوزه مبدأ در قصاید خاقانی، به مظاهر طبیعت از قبیل: آسمان، زمین، آب، خاک و ... می‌رسیم که همگی نقش بسزایی در زندگی انسان‌ها دارند. براین اساس، خاقانی برای مفهوم‌سازی مضامین انتزاعی در حوزه مبدأ، از عناصر طبیعی و بدن انسان کمک می‌گیرد. همچنین حوزه‌های مقصد متعارفی که کوچش به آن‌ها اشاره می‌کند نیز عبارت‌اند از: «عاطفه، امیال، اخلاق، تفکر، جامعه، ملت، سیاست، اقتصاد، روابط انسانی، ارتباط، زمان، زندگی و مرگ، دین، رخدادها و فعالیت‌ها» (کوچش، ۱۳۹۶: ۵۲-۴۸). اغلب حوزه‌های مفهومی مقصد نسبت به حوزه‌های مفهومی مبدأ انتزاعی‌تر هستند. از این رو، در قصاید خاقانی به‌منظور عینی‌سازی مقوله‌های انتزاعی آبای علوی و امهات‌اربعه، استعاره‌های مفهومی متفاوتی به چشم می‌خورد که با درک و تبیین این استعاره‌های مفهومی به چرایی آنها می‌توان پی برد.

۵-۱- نگاشت استعاری

درک استعاره‌ها از طریق نگاشت‌های نظام‌مند میان این حوزه‌های مبدأ و مقصد صورت می‌گیرد که اغلب ناآگاهانه است. از این جهت، اساسی‌ترین مسئله در استعاره مفهومی، «انگاره» یا «نگاشت» است. نگاشت، بر انطباق و تناظرهای نظام‌مند استعاری بین دو مفهوم دلالت می‌کند که میان بعضی از حوزه‌های مفهومی وجود دارد (افراشی، ۱۳۹۴: ۶۷). به عبارتی، منظور از نگاشت «تطبیق ویژگی‌های دو حوزه شناختی است که در قالب استعاره به یکدیگر نزدیک شده‌است» (راسخ‌مهند، ۱۳۹۰: ۵۰). امروزه،

1. Charteris-Black

نگاشت در چارچوب نظریهٔ جسم‌آگینی یا پیکرینگی (embodiment) خود را آشکار می‌سازد. این ایده از اینجا نشأت می‌گیرد که در بیان استعاره‌ها، اغلب حوزهٔ مبدأ از تجارب حسی-حرکتی ما تشکیل شده و حوزهٔ مقصد، برحسب مشخصات حوزهٔ مبدأ به نمایش درمی‌آید (قاسم‌زاده، ۱۳۹۸: ۲۱۰).

۲-۵- جنسیت و نقش اجتماعی کلمات

واژهٔ جنسیت یک مفهوم اجتماعی است و با واژهٔ «جنس» که به‌طور معمول بر ساختار زیستی بدن تحمیل می‌شود، متفاوت است. «جنس، زیستی است و جنسیت روانشناختی و بنابراین فرهنگی» (پورگیو و ذکاوت، ۱۳۸۹: ۳۰). جنسیت، نقش کلیدی را در شکل‌گیری احساسات، افکار، رفتارها و اعمال ما با یکدیگر ایفا می‌کند (گروسی، ۱۳۹۵: ۱۲۸). از این رهگذر، زبان به‌شخصه جنسیتی نیست و می‌تواند گزاره‌هایی جنسی را در جامعه بازتاب دهد. به اعتقاد لتونن (Lehtonen) جنسیت، متغیری چندگانه و سیال معرفی می‌شود که بخشی از این هویت در گفتمان هر فرد ظهور می‌یابد که این ظهور به شدت به ایدئولوژی ذهن افراد از جنسیت وابسته است (نک؛ شریفی و دریق‌گفتار، ۱۳۹۵: ۵). در دیدگاه گفتمان شناختی، جنسیت، محصول فرهنگ و حرکت‌های اجتماعی یک جامعه است که در شکل‌دهی و تقسیم قدرت بین افراد عامل مهمی به‌شمار می‌رود (هولمز، ۱۳۸۹: ۲۷). خاقانی نیز تجارب خود را از آبای علوی و امهات اربعه بر مبنای باورهای اجتماعی-فرهنگی به‌صورت انسانی مذکر و مؤنث ارائه می‌دهد که اغلب زیربنای تصورات استعاری و ایدئولوژیک آن، طرح‌واره‌های جنسیتی روزگار شاعر است.

۳-۵- طرح‌واره‌ها و کلیشه‌های جنسیتی

مفهوم طرح‌واره‌ها، یکی از مفاهیم مهم در مدل‌های بازنمایی است. سازه‌ای که یکی از روش‌های مؤثر برای فهم و تفسیر چگونگی ارتباط و سازماندهی مفاهیم و اطلاعات در ذهن است که با نظریهٔ شناخت بدن‌مند، پیوستگی و ملازمت بسیار دارد. این دیدگاه نخستین بار در کتاب بدن در ذهن توسط مارک جانسون (۱۹۸۷) معرفی شد. طرح‌واره‌های تصویری، الگوهای نوظهوری هستند که از تجربیات دریافتی و حسی نشأت می‌گیرند و نتیجهٔ تعامل ما با جهان و محیط اطرافمان هستند (روشن و اردبیلی، ۱۳۹۲: ۴۷). طرح‌وارهٔ جنسیتی به‌صورت ناخودآگاه بر دختران و پسران تأثیر می‌گذارد و بر تفسیر و کنش آن‌ها، اعمال قدرت می‌کند. «فهمیدن یک متن» که حاصل سخن خود متن و دانش پیشین خواننده است، با میانجی‌گری طرح‌واره‌هایی صورت می‌گیرد که جوامع برای سازمان‌دادن به مفاهیم جهان به‌کار می‌گیرند. طرح‌واره‌ها نشانگر مفاهیمی‌اند که مبنای اشیاء، موقعیت‌ها، وقایع، توالی وقایع، کنش‌ها، توالی کنش‌ها، نوع شخصیت‌ها، الگوی رفتاری، تعامل میان شخصیت‌ها و فرجام روایت را تشکیل می‌دهند. تا جایی که به ارتباط میان جنسیت و نوع ادبی مربوط می‌شود، طرح‌واره‌ها، کارکردی شبکه‌ای نیز دارند و اجزای سازندهٔ مفهوم، مانند زنانگی و مردانگی را به هم مربوط می‌کنند (استیونز، ۱۳۸۷: ۹۳). طبق نظریهٔ

طرح‌واره جنسیتی، گاهی بعضی از اسکیمایا حالت کلیشه‌ای به خود می‌گیرند و به موضوع‌های پُرمرده، تکراری و آشنا می‌پردازند، به نحوی که در زبان به‌صورت خودآیند و مکانیکی به کار می‌روند (سلاجقه، ۱۳۸۵: ۵۲۲). جنسیتی کردن فعالیت‌های اجتماعی، یکی از کلیشه‌ها دوران کودکی است که از طریق خانواده، جامعه و باورهای اعتقادی و اساطیری به کودک انتقال پیدامی‌کند و در نهایت در اعمال افراد به صورت غیرارادی آشکار می‌گردد. استیونز در کتاب جنسیت و نوع ادبی برای مردان و زنان طرح‌واره‌هایی برمی‌شمرد که در جدول ذیل ذکر می‌گردد.

جدول ۱: نمودار طرح‌واره‌های مردانگی و زنانگی جان استیونز

طرح‌واره‌های مردانگی	قوی، خشن، مقاوم، بی‌احساس، جان‌سخت، ستیزه‌جو، سلطه‌جو، خاطی، برابر است با «فرهنگ» هنگامی که جمع شود با غریزه جنسی، رقابت‌طلب، آزمند، حامی، شکارچی، بازیکن، مستقل، دارای بینش تحلیلی، فعال دارای تفکر کمی، استدلالی (فرهنگ و تمدن)
طرح‌واره‌های زنانگی	زیبا، عاطفی، ملایم و مطیع، سلطه‌پذیر، فرمان‌بردار، حرف‌شنو، لذت‌بخش، برابر است با «طبیعت» هنگامی که جمع شود با غریزه جنسی، کناره‌گیر و بخشنده، مهربان، آسیب‌پذیر، قربانی که به معنای «ضعیف» است، جایزه، وابسته، دارای بینش ترکیبی، منفعل، دارای تفکر کیفی، شهودی (طبیعت و بدویت)

۶- بررسی و تحلیل شناختی طرح‌واره‌های جنسیتی «آبای‌علوی و امّهات‌اربعه» در قصاید خاقانی

در اشعار خاقانی شاهد وجوه گفتمان‌های متقابلی هستیم که حاصل نگرش دوگانه‌انگار شاعر نسبت به مقوله زنان و مردان است. این نگاه، حاصل بینش شاعر نسبت به باورهای جنسیتی و بن‌مایه‌های اساطیری مردم از چهار بسیط و نه فلک است که در راستای تفسیر و بازنمایی آنان از جهان خارج صورت می‌پذیرد. برآیند این تفسیر باعث شکل‌گیری و گسترش مفهوم تقابلی «زن و مرد» با بسامد ۱۶۲ بار در حوزه‌های مبدأ و مقصد شعر خاقانی می‌گردد. در اغلب تقابل‌های جنسیتی زنان و مردان، مبحث آبای‌علوی و امّهات‌اربعه به‌عنوان یکی از مصادیق پرکاربرد گفتمان قصاید، حضوری چشمگیر دارد. امّهات‌سفلی، عناصر‌اربعه‌اند که تحت‌عنوان مادران گیتی انگاشته می‌شوند و آبای‌علوی هفت سیاره‌اند که پدران گیتی نامیده می‌شوند و از ترکیب آنها مولید ثلاث؛ یعنی جماد و نبات و حیوان (= کل هستی) به وجود می‌آید. از این حیث، عناصر‌اربعه در این نگاه، خصوصیات زنانه/مادرانه دارند و هفت سیاره، دارای خصلت‌های مردانه/پدرانه هستند و تمام خصائص و اوصاف نسبت‌داده شده به این دو، را می‌توان به ترتیب، خصائص و اوصافی زنانه و مردانه در نظر گرفت.

۶-۱- استعاره مفهومی آبای علوی

در قصاید خاقانی از مجموع بسامد ۱۶۲ بار، شاعر ۷۹ مرتبه مفهوم «آبای علوی» و خوشه‌های معنایی آن نظیر (نُه فلک، هفت حرّاث، باب، آبا، پدران، پدر و ...) را در نگاشت‌های پربسامد حوزه مبدأ «بدن انسان، گیاهان، جانوران، بناها و ساختمان، حرکتی و جهتی» در ذیل خوشه‌های معنایی «افلاک، مرد، آدم، پدر شاعر، حضرت مسیح و قصیده» به کار گرفته است. این نگاه جنسیتی رایج، خود متأثر از زبان اجتماعی، داستان‌ها و گفتمان‌های ایدئولوژیک دوران کودکی خاقانی است که وی در بافت فیزیکی شروان به واسطه فرایند جامعه‌پذیری آموخته است. در نتیجه این تأثیرپذیری، «آبای علوی» به شکل جنسیتی مردانه، مفصل‌بندی می‌شود:

دایه من عقل و زقه شرع و مهد انصاف بود آخشیجان امّهات و علویان آبای من
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۲۳)

تمامی ۷۹ مرتبه مثال‌های آبای علوی را می‌توانید در ادامه مشاهده نمایید:

مرد (ص:۵) / دارالخلافة پدر (ص:۱۵) / آبای علوی (ص:۲۴) / هفت مردان (ص:۲۵) / آهنگ پدر (ص:۲۷) / صف مردان (ص:۳۵) / صباح پدر (ص:۵۱) / باب (ص:۵۸) / پدر (ص:۵۸) / مرد (ص:۵۹) / پسر (ص:۶۵) / پدر زال (ص:۶۶) / مردان (ص:۷۱) / شیرمردان (ص:۹۳) / مردان (ص:۹۶) / ناله مرد (ص:۱۰۱) / هفت حرّاث فلک (۱۰۹) / شیر مردان (ص:۱۱۴) / نُه فلک (ص:۱۱۹) / مرد (ص:۱۱۹) / نُه پدر (ص:۱۱۹) / مردم و شیر نر (ص:۱۲۱) / جان مردان (ص:۳۸) / معیار مردان (ص:۱۲۸) / آبای علوی (ص:۱۳۸) / مشفق پدر و مرید پسر (ص:۱۳۸) / روی پسر پیش پدر (ص:۱۶۲) / تیشه پدر (ص:۱۷۵) / مرد (ص:۱۸۰) / مردی و دین (ص:۱۸۰) / صورت مردان (ص:۱۸۰) / خوی مردان (ص:۱۸۱) / مرد دبستان (ص:۲۰۹) / شیرمردی (ص:۲۰۹) / مردی کن (ص:۲۲۰) / سوی مرد (ص:۲۲۹) / همّت پدر (ص:۲۳۲) / مرد توکل (ص:۲۴۲) / کرم مرد (ص:۲۴۲) / آبای علوی و آبا (ص:۲۴۴) / مردان دین (ص:۲۴۶) / مرد بت و مرد اختر (ص:۲۴۸) / شیرمردان (ص:۲۴۹) / هفت مردان (ص:۲۷۳) / آبا (ص:۲۷۳) / هفت مردان (ص:۲۷۵) / آدمی و آدم (ص:۲۷۷) / قالب آدم (ص:۲۷۸) / مرد لاف (ص:۲۸۷) / هفت مردان (ص:۲۸۹) / نقش مردم (ص:۲۸۹) / حیض مرد (ص:۲۹۱) / مرد (ص:۲۹۲) / مرد (ص:۲۹۴) / هفت مردان (ص:۲۹۴) / شیرمردان (ص:۲۹۴) / سینه مردان (ص:۲۹۴) / غم مرد (ص:۲۰۲) / نُه رواق باستان (ص:۳۰۲) / وامانده پدر (ص:۳۱۳) / بی‌دم مردان (ص:۳۱۶) / آبای علوی (ص:۳۲۳) / چشمه صلب پدر (ص:۳۲۳) / مرد چوبین اسب (ص:۳۲۵) / مرد همدرد (ص:۳۲۵) / عزیز پدر (ص:۳۲۷) / شیرمرد (ص:۳۲۷) / مرد همدرد (ص:۳۲۵) / خواص مرد و ولیعهدان شیطان (ص:۳۲۵) / وفای مرد (ص:۳۲۷) / جان مردان (ص:۳۲۴) / جان پدر (ص:۳۲۷) / شیرمرد (ص:۳۲۷) / پدر (ص:۳۲۸) / مردان (ص:۳۳۴) / پدر و رستم (ص:۳۳۵) / مرد (ص:۳۳۶) / جوشن مردان (ص:۳۶۳) / پدر (ص:۳۹۱).

۶-۱-۱- مفهوم استعاری پدر

خاقانی با بسامد ۳۱ بار از واژهٔ آبای علوی و وابسته‌های معنایی آن «هفت‌آباء، افلاک‌سبعه، آباء‌سبعه، هفت‌تن، پدر زال، پدر خاقانی (علی نجار)، شاه‌آخستان، کافی‌الدین عمر (عموی خاقانی)، حضرت آدم» در معنای «پدر» استفاده کرده‌است. در بطن قصاید او، مضامین و جلوه‌های آبای علوی دارای آبشخورهای متنوعی از منابع فردی و اجتماعی می‌باشد. یکی از این سرچشمه‌ها، ریشه در کلیشه‌های طبیعیات قدیم دارد که برای افلاک‌سبعه، نقشی مردانه و پدری قائل بودند. این اعتقاد به‌تأسی از اصطلاحات نجومی، آبای علوی را از جهت تأثیراتی که در عالم عناصر و تکوین موالید برای هریک قائل بوده‌اند، «آباء»؛ یعنی پدران نامیده است (مصفا، ۱۳۶۶: ۱).

آبای علوی‌ند کمر دار این خلف راضی بدان که سایه به آبا برافکند
(همان: ۱۳۸)

گزاره‌های علم نجوم و طرح‌واره‌های اولیه در جهان زیستهٔ شاعر در لابه‌لای قصاید وی، برای اقناع مخاطب و بیان اغراض ثانویه به‌کارگرفته شده‌است. طبق مرحلهٔ توصیف چارتریس-بلک، نگاشت‌های مرکزی «دشمنی، خدمتگزاری، طردشدگی، ثمرداشتن، پدری» بر آبای علوی فرافکنی می‌شود، در مرحلهٔ تفسیر و تبیین گفتمان از منظر چارتریس-بلک می‌توان ادعا کرد که خاقانی در قلمروهای مبدأ و مقصد، از نگاشت مثبت و اغلب منفی برای بازنمایی ذهنی خود سود برده‌است. شاعر با نسبت‌دادن ویژگی جنسیت مردانه «خشن‌بودن، سلطه‌گر بودن، حامی بودن» به آبای علوی، توانسته‌است احساس عاطفی خود نسبت به پدرش، علی نجار را به‌صورت ناخودآگاه در بافت قصیدهٔ مدحی لیاالواشیر، پادشاه مازندران در چارچوب حوزه معنایی «بدن انسان» و «طبیعت» بگنجاند:

مشفق پدر، مرید پسر، به بود که نخل بر تن کمر به خدمت خرما برافکند
(همان: ۱۳۸)

شاعر، با تلفیق باورهای عامیانه نسبت به آبای علوی و آموزه‌های دین اسلام، مسیحیت و اساطیر ایرانی، تقابل‌های معنایی گسترده‌ای را بین «پدران و پسران» قرینه‌سازی می‌کند که در آن مفهوم «رانده‌شدن و واپس‌زده‌شدن» خود شاعر از جانب «خداوند، پدر، شهر، پادشاه، استادان، شاگردان و حتی دوستان» به‌کرات بازنمایی می‌شود. در نهایت استعارهٔ مفهومی «طرد و تبعیدشدن» در دستگاه گفتمانی شاعر فعال می‌گردد:

به من نامشفقند آباء علوی چو عیسی زان ابا کردم ز آبا
(همان: ۲۴)

خاقانی چون فرزند یک نجار است، مانند حضرت ابراهیم از پدران آسمانی دوری می‌کند که به این پدران در سورة انعام، در آیات ۷۶-۷۷ ذیل عبارت «قَالَ هَذَا رِبِّي»، اشاره می‌گردد. از این جهت، استعارهٔ مفهومی «بیزاری و طرد شدن از پدر» در قالب داستان «حضرت ابراهیم و آزر» نیز تسری می‌یابد:

آبای‌علوی‌اند مرا خصم چون خلیل بانگ ابا ز نسبت آبا برآورم
(همان: ۴۲۴)

همچنین شاعر شی‌ءوارگی «دل» را در نگاشت استعاره‌ی «دل، آینه است» پس «فرزند، شکننده و ظریف است» در چارچوب داستان زال، تداعی می‌سازد:

دل پاکان شکسته فلک است زال دستان فکنده پدر است
(همان: ۶۶)

بنابراین خاقانی نماینده تمامی پسران، نظیر «آدم، حضرت عیسی، حضرت موسی، حضرت ابراهیم، حضرت یوسف، اصحاب کهف و زال» است که از جانب پدران خود؛ یعنی «خداوند، پادشاه، علی نجار، فرعون، آزر، برادران ناتنی، سام»، طرد و تبعید شده‌اند. در بافت زیرین ساحت‌های هستی‌شناختی شعر خاقانی، ایدئولوژی غالب، گفتمان «مرگ و طردشدگی» است. این گفتمان، از سویی بازتاب کلیشه‌های جنسیتی و تاریخی دوران شاعر است که عمل «جنگیدن و سفرکردن» با کنشی مردانه گره زده‌است:

من آن هشتم هفت مردان کهفم که بر سرنوشت جفا می‌گریزم
(همان: ۲۸۷)

و از سویی دیگر، به تلقی و درک منفی شاعر از ابعاد و مؤلفه‌های فرهنگی-اجتماعی زمانش وابسته است. تا قرن دوازدهم، نگاشت مرکزی «فلک و روزگار به مثابه پدری ستمگر است» در میان متون ادبی حضوری چشمگیر دارد که خود منشعب از کلان‌استعاره «فلک، خون‌ریز است» می‌باشد.^۱ در شکل زیر، الگوی تقابل‌های دوگانه استعاره «تبعید و طردشدگی» مشاهده می‌شود:

شکل ۱: تقابل‌های دوگانه در مفهوم استعاره تبعید و طرد شدن

گاه شاعر متأثر از محیط اجتماعی شروان، مفهوم «همّت» را عملی فعال و مردانه قلمداد می‌کند:
 تُرا زپشتی همّت به کف شود مُلکت بلی ز پهلوی آدم پدید شد حوّا^۲
 (همان: ۱۲)

از این‌رو، نگاه شاعر به پدر، اغلب نگاهی بدبینانه و منفی است و به‌صراحت بیان می‌کند که عموی او، کافی‌الدین عمر در حق او پدری‌ها کرده است و «ولی‌نعمت» او می‌باشد:

کو آن‌که ولی‌نعمت من بود و عم من عم چه که پدر بود و خداوند به هر باب
 (همان: ۵۸)

هرچند، خاقانی، گاه پدر خود را با انگاره‌های جنسیتی «حامی، مقتدر و مبارک» می‌ستاید:
 هم به‌ثنای پدر ختم کنم چون مقیم نان من از خوان اوست جامگی از خان او
 (همان: ۳۶۶)

چشمه صُلب‌پدر چون شد بکاریز رحم زان مبارک چشمه زاد این گوهری دریای من
 (همان: ۳۲۳)

هم‌چنین در قطعه‌ای شاعر از هر دوجه نکوهش و ستایش پدر خود سخن گفته‌است:
 زین خام قلتبان پدری دارم کز آتش آفرید جهان‌دارش
 هم‌زاد بوده آزر نمرودش استاد بوده یوسف نجّارش
 هم طبع او چو تیشه تراشنده هم خوی او بُرنده چو منقارش
 (کزازی: ۱۱)

۶-۱-۲- مفهوم استعاره مرد

خاقانی با بسامد ۴۸ بار از طرح‌وارهٔ مرد و خوشه‌های معنایی آن «شیرمرد، مردان، هفت مردان» برای توصیف مفاهیم «عرفانی و جنگاوری» وام‌گرفته‌است:

شیرمردان چون گوزنان هوی هوی اندر دهان از «هوالله» بر خدنگ آه پیکان دیده‌اند
 (همان: ۹۳)

جدول ۲: بسامد کاربرد انواع وابسته‌های معنایی مفهوم استعاره «مرد»

وابسته‌های معنایی مفهوم استعاره مرد	تعداد	بسامد فراوانی
شیرمردان	۷	۱۴,۲۹٪
مردان خدا	۳۷	۷۵,۵۱٪
مردمی	۵	۱۰,۲۰٪

این تلقی مردانه از موضوع سیروس‌سلوک عرفانی بر مبنای نگاشت کانونی «دنیا، محل گذر است» بسط و گسترش می‌یابد و خوشه‌های استعاره‌ای دوگانه «مرد چوبین اسب / بهرام چوبین، طفل / مرد، توکل / مرد، مردم‌گیاه / مردم، زن / مرد، دیگران / ادریس، اعداء / مرد، بریط / مرد، آبستان / مردان، خون / خوی مردان، فلک / مرد، پیرزن / مرد، نفس / مرد دین، غم / غذای مرد، شیطان / مرد» را در معنای مثبت تولید می‌کند:

مرد توکلم نزنم درگه ملوک حاشا که شک ببخشش ذوالمن درآورم
(همان: ۳۴۲)

گویا کنش سیروس‌سلوک عرفانی در دستگاه گفتمانی خاقانی، براساس طرح‌واره‌های جنسیتی رایج در محیط تاریخی - اجتماعی قرن ششم، به مثابه «عمل جنگیدن و صیدکردن» بازنمایی و ترسیم می‌گردد. به همین سبب طرح‌واره‌های مردانه نظیر «شجاعت، قدرت، جنگاوری، صیادی» در حوزه مبدأ جانوران (شیر^۳) و ساختمان (دنیا) تسهیل و فعال می‌گردد. شاعر در فضای شعری خود از بطن گزاره «مردان خدا، جنگجو و صیاد هستند»، نگاشت مرکزی «دنیا، محل جنگ و شکار است» را شکل می‌دهد:

جوشن صورت برون کن در صف مردان درآ دل طلب کز دار ملک دل توان شد پادشا
(همان: ۱)

شیرمردان که کمینگه سر زانو دارند صیدگه‌شان بن دامن به‌خراسان یابم
(همان: ۲۹۴)

بنابراین، واژه «شیر» در تفکر عرفانی شاعر در پارادایم صفات مردانه، مطمح نظر قرار می‌گیرد:

این‌هست همان صفه کز هیبت او بردی بر شیر فلک حمله، شیر تن شادروان
(همان: ۳۵۹)

و طرح‌واره مردانه «قدرت و جنگاوری» در ساختار ابیات تسری می‌یابد و مفهوم استعاره «صورت به مثابه عملی زنانه» در تقابل با نگاشت «معنی در حکم کاری مردانه» بازنمایی می‌گردد:

در صف مردان بیار قوت معنی از آنک در ره صورت یکی‌ست مردم و مردم‌گیا
(همان: ۳۵)

در نهایت، شاعر، صفت «مردمی و مردی» را بر مبنای شبکه‌های معنایی «سعی و تلاش، جوانمردی، وفا»، در حوزه‌های مبدأ «جانوران، پوشاک و بدن انسان» تبیین و تفسیر می‌سازد:

نیست اندر گوهر آدم خواص مردمی بر ولیعهدان شیطان حرف کرمنا مخوان
(همان: ۳۲۵)

هست سه عادت ترا بخشش و مردی و دین دست سه عادات تست تخم سعادات کار
(همان: ۱۸۰)

از چنبر کبود فلک چون رسن میبچ / مردی کن و چو طفل برون جه زچنبرش
(همان: ۲۲۰)

۶-۲- استعاره مفهومی امهات اربعه

خاقانی به‌طور تقریبی با بسامد ۸۳ بار، استعاره مفهومی چهار مادر و وابسته‌های معنایی «چار ارکان، بانو، زن، مادر، پیر زن و چار زن» را گاه به‌صورت مستقل و گاه در تقابل با استعاره مفهومی آبای علوی، در ساختار قصاید خود فعال‌سازی می‌کند. با برجسته‌سازی مفهوم «امهات اربعه» مفاهیمی دیگر در فرایند گفتمان با نگاشت‌های مرکزی «بارور و حامله‌بودن، عنصر و آخشیدبودن، زن‌بودن، مادربودن» در خوشه‌های معنایی «فکر، بخت، آسمان، گیتی، دنیا، طبع، تاک، قضا، عدل و دین، شاخه درخت، زنان پیامبر، محبت، سخا، نور خورشید و همسر خاقانی» تسهیل می‌شوند. این حوزه‌های معنایی اغلب دربرگیرنده قلمروهای مبدأ «بدن انسان و گیاهان» می‌باشند:

طفل مشیمه رزان، بکر مشاطه خزان / حامله بهار از او باد عقیم آذری
(همان: ۴۲۰)

شاعر مفهوم استعاری «آب انگور» را در حوزه گیاهان و بدن انسان می‌نگارد تا از این تناظر، مخاطب را به «صبوحی کردن و شادباشی» فراخواند. خاقانی در مقایسه با استعاره مفهومی آبای علوی، از واژگان انتزاعی برای امهات اربعه بهره می‌برد که این خود ریشه در کلیشه‌های زنانه‌ای مثل «عاطفی، ملایم، مهربان و سلطه‌پذیر» دارد. این شبکه معنایی، تصورات قالبی از جنسیت و کنش زنانه را تقویت می‌کند:

این شعر آفتابی بکرش نگر که داد / از مهر سینه شیرش چون مادر، آفتاب
(همان: ۵۹)

تا جهان ناچه شد از سرسام دی ماهی برست / چارمادر بر سرش توش و توان افشانداند
(ص: ۱۰۸)

تمامی ۸۳ مورد مثال‌های مادران چهارگانه را در زیر مشاهده می‌نمایید:

چار ارکان (ص: ۲) / پای‌بست مادر (ص: ۲) / مادر قضا (ص: ۴) / چار بیخ حیات (ص: ۹) / زنیست بر سر گهواره (ص: ۹) / زن زید (ص: ۱۰) / مادر فکرت (ص: ۱۰) / چار ارکان (ص: ۱۳) / چارمادر (ص: ۱۷) / زن رعنا (ص: ۱۷) / ترک زن (ص: ۲۲) / دختر طبع و پاکی مادر (ص: ۲۴) / حرمت مادر (ص: ۳۳) / چهار اصل (ص: ۵۱) / چار اسباب (ص: ۵۲) / مادر (ص: ۵۳) / مهر مام (ص: ۵۳) / زن (ص: ۵۹) / مادر (ص: ۵۹) / خون مادر (ص: ۶۵) / نه زن سید (ص: ۷۰) / ز یک مادر (ص: ۷۵) / مرده مادر (ص: ۷۸) / مادران گهر (ص: ۷۹) / شیر مادر (ص: ۷۹) / مادر (ص: ۹۴) / زن رعنا (ص: ۹۵) / زنان (ص: ۹۶) / زن رسوا (ص: ۹۶) / مزاج گوهران (ص: ۱۰۷) / چار مادر (ص: ۱۰۸) / چارعنصر (ص: ۱۰۹) / چار ارکان (ص: ۱۱۹) / زن (ص: ۱۱۹) / چار مادر (ص: ۱۱۹) / مادر (ص: ۱۲۶) / مادر یحیی (ص: ۱۳۱) / مادر (ص: ۱۶۱) / مادرش (ص: ۱۶۲) / مادر

(ص:۱۶۲) بانو و باز ماده (ص:۱۷۷) زن (ص:۱۷۷) زن فعل (ص:۱۸۷) زن غدار (ص:۱۹۹) زن و ناهید (ص:۲۱۲) جادو زن (ص:۲۱۵) زن دودافکن (ص:۲۱۵) دختر رز (ص:۲۲۲) مادرش (ص:۲۲۲) پیرزن (ص:۲۳۱) مادر سخا (ص:۲۳۲) دختر سخا (ص:۲۳۳) پیرزن (ص:۲۴۰) پیرزن و خطبه زن (ص:۲۴۲) زن مرده (ص:۲۴۶) مادر طبع (ص:۲۴۷) چار آخشیج (ص:۲۴۸) ناف مادر (ص:۲۴۹) زن بربطزن (ص:۲۴۹) مادر بخت (ص:۲۵۲) خادمان و زنان (ص:۲۵۳) نقص زن (ص:۲۵۳) خروس پیرزن (ص:۲۶۹) مادر موسی (ص:۲۷۸) حیض‌النسا (ص:۲۹۱) چارزن (ص:۲۹۴) مادر بخل (ص:۲۹۷) مام (ص:۳۰۱) مادر (ص:۳۰۶) پای بست مادر (ص:۳۱۳) مادر روزی (ص:۳۱۸) آخشیجان امهات (ص:۳۲۳) مادر ترسا (ص:۳۲۳) مامک غفلت (ص:۳۲۳) زن سیرت (ص:۳۲۴) عزیز مادر و دوکدان (ص:۳۲۷) زن (ص:۳۴۴) آبستنی شکم خاک (ص:۳۵۹) چار ارکان (ص:۳۶۱) چار بسیط مادری (ص:۴۳۰) مادر گیتی (ص:۳۶۵) هفت بانو (ص:۳۷۰) چارارکان (ص:۳۷۲) عدل مادر (ص:۴۳۰) ./

۶-۲-۱- مفهوم استعاره مادر

با بسامد ۴۹ بار، استعاره مفهومی مادر و امهات‌اربعه برای تداعی مفاهیم مثبت و منفی «باروربودن، نازابودن، عادل و دین‌داربودن، مهربان‌بودن، محترم‌بودن، وفاداربودن، پناه‌گاه‌بودن» درجهت تسهیل انتقال هر چه بهتر درک و تفسیر پیام شاعر به کار رفته است:

وان کژاوه چیست میزانی دو کفه باردار
باز جوزایی دوکفه شکل میزان دیده‌اند
بارداری چون فلک خوش رو مه و خور در شکم
وز دو سو چون مشرقین او را دو زهدان دیده‌اند
(همان: ۹۱)

در جدول ۳، شاخص‌های معنایی مثبت و منفی استعاره مفهومی مادر و امهات‌اربعه آمده است:

جدول ۳: شاخص‌های معنایی مثبت و منفی استعاره مفهومی مادر و امهات‌اربعه

استعاره مفهومی مادر	شاخص‌های مثبت	دوگانه‌زایی مادر بخت، دلسوخته، عدل مادر، مادر سخا، پرستار، مادر فکرت، مادر طبع، پاکي مادر، حرمت مادر،
	شاخص‌های منفی	بی‌وفایی مادر گیتی و مادر قضا، عجز خشک پستان،
استعاره مفهومی زن	شاخص‌های مثبت	بخشش چار مادر (باران)، آخشیجان امهات
	شاخص‌های منفی	چار مادر بینوا، لاف مادران بینوا

۶-۲-۱- استعاره مفهومی مادر در معنای مثبت

شاخص‌های جدول شماره ۴، نشانگر آن است که خاقانی به سبب وابستگی قلبی و محبت عمیق خود به مادر، نسبت به شاعران دیگر، اطلاعات وسیعی از مادرش، در شعرهای خود ارائه داده است. قطعه شعر مردف به «مادر»، از جمله این اشعار است:

ای ریزه روزی تو بوده
از ریزش ریسمان مادر
(همان: ۸۸۷)

الف. مفهوم استعاری ایثار و پشتیبانی

خاقانی، اغلب نگاهی مثبت به مفهوم استعاری مادر داشته است؛ به ویژه در زندگی شخصی شاعر، مادر اغلب در برابر پدر، حامی و نگهبان فرزند بوده است تا جایی که پدر او، علی درودگر می‌خواست شاعر شروان، شغل او را ادامه دهد و به این سبب خاقانی از پدر خود رنجیده خاطر گشته است (فروزانفر، ۱۳۸۷: ۶۱۳).

ز ابتدا سر مامک غفلت نبازیدم چو طفل
ز آنکه هم مامک رقیبم بود و هم مامای من
(همان: ۳۲۳)

این احساس مثبت از مادر، یکی از استعاره‌های مفهومی پرتکرار؛ یعنی «ایثار و پشتیبان» را در منظومه فکری شاعر برجسته می‌سازد:

مرا گریز ز خانه به خانقاه بود
چو طفل کو سوی مادر گریزد از بر باب
(همان: ۵۳)

ای پای‌بست مادر و وامانده پدر
براً بوالدیه ترا دید دودمان
(همان: ۳۱۳)

این مفهوم پشتیبان و حامی بودن مادر، نهفته در فرهنگ تربیت و آموزش فرزند، توسط مادر خانه است. خاقانی انگاره مفهومی «مادر، مهربان و حامی است» را گسترش می‌دهد و شاه شروان را به مثابه پشتیبانی، توصیف می‌کند که باید از طفل «هنر» که مادرش مرده است، مراقبت کند تا این طفل در سایه معنوی حامی، ببالد و رشد کند. یکی از این حامیان هنر، اصفهید لیالواشیر، ممدوح شاعر است که خاقانی او را مادر هنر معرفی می‌کند که از دنیا رفته است:

طفلی است هنر که مادرش مرد
پروردنش از عطای جویم
(همان: ۳۰۶)

از دیگر مادران معنوی خاقانی، ممدوحانی نظیر «صفوة الدین، بانوی شروانشاه جلال الدین ابوالمظفر اخستان و عصمة الدین، دختر شروانشاه منوچهر» را می‌توان نام برد که شاعر ۱۱ قصیده را به مدح این دو نفر اختصاص داده است. هرگاه که رابطه خاقانی با شاه، دشمنان و حتی اجازه رفتن به حج، دچار

مشکل می‌شد به این دو بانو پناه می‌برد تا حامی و پشتیبان شاعر باشند. این مسئله، حکایت از قدرت تأثیرگذاری بانوان در دستگاه حکومت شروان‌شاهان دارد. به‌عنوان نمونه، خاقانی قصیده‌ای که در مدح صفوة‌الدین سروده است، وی را شکارچی شاهان می‌نامد که رضایت و موافقت شاه را برای سفر حج خاقانی از شاه گرفته‌است:

بانو کند شکار ملوک ارچه مرد نیست آری که باز ماده به آید گه شکار
(همان: ۱۷۷)

در این قصاید، شاعر شاخص‌های اجتماعی و شخصی محترمانه‌ای چون «نور پاک، طور سینا، خدیجه، حمیرا، قاف عنقا، شهسوار فلک، آن زبیده، بانوی کشور و ...» را به‌کاربرده است که نشان از بزرگ‌منشی و ارجمندی ممدوح وی دارد:

آسیه توفیق و ساره سیرتست ساره را سیاره سیماییده‌ام
چشم دزدیدم ز نور حضرتش تانه پنداری که عمدا دیده‌ام
(همان: ۲۷۳)

بر طبق همین روح و صفات مثبت مادرانه است که در قصاید خاقانی نام بسیاری از زنان و ممدوحان زن، با شاخص‌های مثبت «خدیجه بخشنده/ زهد رابعه/ چشم غیب زرqa/ ساره معرفت/ صفورا/ شاه مریم آستین/ فرنگیس و کنایون نام‌آور/ قیدافه/ مریم پاک/ آسیه کرامت/ بلقیس، بانوی کامران/ حوای سخا و ...» نهاده شده‌است.

ب. مفهوم استعاره‌ی پاک و جان‌بخش

در قصاید خاقانی مفهوم‌سازی‌های استعاره «مادر» با توجه به ابعاد فردی و اجتماعی چارتریس-بلک، مطرح می‌شود و شبکه‌ای از خوشه‌های استعاره‌ی به شکل زنجیره‌وار در لایه‌های زیرین شعر جاری می‌گردد. موضوع باکرگی حضرت مریم(س) و زایش حضرت عیسی(ع)، یکی از تصاویر پربسامد در طرح‌واره‌های جنسیتی شاعر است که برای توصیف و تبیین رابطه «سخن و فکر» از سوی شاعر، استعمال می‌گردد:

نتیجه دختر طبعم چو عیسی است که بر پاکی مادر هست گویا
(همان: ۱۴)
سخن به است که ماند ز مادر فکرت که یادگار هم اسما نکوتر از اسما
(همان: ۱۰)

خاقانی کلیشه‌های جنسیتی «تقدس، خالق‌بودن، لطافت» را از طریق روابط مادرانه به «فکر» خود نسبت داده و آن‌را در بنیان هستی‌شناختی خود، به‌منزله نمادی زنانه و مادرانه می‌انگارد که بر مصادیقی چون «زاینده‌گی، باکرگی، روحانی» دلالت می‌کند:

مریم بکر معانی را منم روح القدس عالم ذکر معالی را منم فرمان‌روا
(همان: ۱۷)

شعر خاقانی به تأسی از زیرساخت‌های اجتماعی و حافظه جمعی عصر شاعر، نماینگراین واقعیت است که قصاید وی رگه‌ای در تجربه‌های زیستی، دانش بافتی و پس‌زمینه‌ای دارد و چیزی فی‌النفسه نیست. از این جهت، مادر در شعر خاقانی، جایگاهی خاصی می‌یابد که در قلمروهای مبدأ، بر «پادشاه، فکر خلاق شاعر، بخت، عدل پادشاه، زمین، ممدوحان زن، درخت» نگاشته می‌گردد تا در برابر گزاره‌ای منفی (فلک، قاتل و ستمگر است)، نگاشت استعاری (مادر، زایا و عادل است) را پدید آورد. در نتیجه شمول معنایی مادر، تمامی گستره‌های معنایی «جان‌بخشی و زایایی» را دربر می‌گیرد:

عدل تو مادری کند ملک بپرورد چنانک که آتش و آبر را دهد با گل و مل برابری
(همان: ۴۳۰)

ج. مفهوم استعاری شریف و قربانی

بخشی از تقابل‌های دوگانه جنسیتی قصاید خاقانی ریشه در تعاملات و دادوستدهای محیط فرهنگی- اجتماعی منطقه اران داشت که در آن مردان اغلب به کار کشاورزی و صیادی مشغول بودند. این تجربه زیستی، زیرساخت طرح‌واره جنسیتی «شکارچی» به عنوان عملی مردانه را، در برابر مفهوم «قربانی» که عملی زنانه است، شکل می‌بخشد:

ای گم شده آهوی خطائی هم ز آب‌خور خطات جویم
صیاد قضا نهاد دامت از دام‌گه قضات جویم...
ای چرخ شریف‌کش ز دونی جان را دیت از دهات جویم
(همان: ۳۰۵)

۶-۲-۱-۲- استعاره مفهومی مادر در معنای منفی

با این حال، گاه شاعر براساس مقتضای سخن، صفات منفی را مطابق الگوهای رفتاری حاکم بر بافت اجتماعی- فرهنگی دوران خود نیست به امهات‌اربعه، به مادر تعمیم داده است:

مخنث همی زاید اکنون طبایع کزین چار زن مرد زایی نبینم
(همان: ۲۹۴)

این تصویرسازی منفی با توجه به جایگاه ویژه مفهوم استعاری «مادر»، با بسامد اندک در دو نگاشت «شروان به مثابه مادری خسیس» و «دنیا به مثابه مادری فرزندکُش» پدیدار می‌گردد.

الف. مفهوم استعاری شروان

در طرح‌واره‌های شناختی خاقانی، وی، بدن زن را خاستگاهی مناسب برای بازتاب اغراض گوناگون خود دانسته است. یکی از این اعضای بدن زن، «پستان» و «عمل شیردادن» است که به عنوان وجه

متمایز جنس مؤنث به شهر شروان نسبت داده تا خوشه‌های استعاری «بُخل، بخت بد، خساست، بی‌نمکی، بی‌وفایی» را خلق سازد که خود در نهایت، به تعمیم مفهوم «آزادی» در اشعار خاقانی می‌انجامد:

نعمتی بهتر از آزادی نیست بر چنین مائده کفران چکنم؟
مادر بخت فسرده رحم است خشک دارد سر پستان چکنم؟
(همان: ۲۵۲)

شاعر مولد و موطن خود را به‌مثابه «مادری خسیس و بی‌وفا» عرضه می‌کند که زندان و حبسگاه شاعر است. این مادر خسیس - شروان - به کشتن فرزند مبادرت می‌ورزد تا فرزند از آغوش او دور نشود:
مادر بخل که افگانه کند هر سحرش چون شفق، خون‌شده زهدان به‌خراسان یابم
(همان: ۲۹۷)

ب. مفهوم استعاری دنیا

از دیگر مفاهیم استعاری مادران، که با نگاشت منفی در قصاید خاقانی تکرر می‌یابد، «دنیای پیر» است که ۲ بار به مادر یحیی تشبیه می‌گردد. در معرفت دینی خاقانی، دنیا به‌مثابه مادر یحیی است که در پیری بارداری می‌شود و نسبت به فرزندان خود خساست به‌خرج می‌دهد:

عجوز جهان مادر یحیی‌آسا از او حامل تازه زهدان نماید
(همان: ۱۳۱)

وین‌عجوز خشک‌پستان بهر بیشی امّش مادر یحیی است گویی تازه زهدان آمده
(همان: ۳۷۲)

۶-۲-۲- مفهوم استعاری زن

در اشعار خاقانی تصاویر زنانه متعددی انعکاس می‌یابد که گاهی مأخوذ از واقعیت‌های فرهنگی - اجتماعی بوده و گاه ریشه در باورهای اساطیری، دینی و برداشت شاعرانه از طبیعت دارد. شاعر، با بسامد ۳۴ بار، طرح‌واره‌های جنسیتی «زن» را با وابسته‌های معنایی «پیر زن، زن رومی، زن زید، زن رعنا، نه زن پیامبر، خاتون عرب، زن رسوا، زن فعل، جادو زن، زن بربط‌زن، خادم و زن، حیض‌النساء، چار زن، زن سیرت» در حوزه مقصد «حضور ناکسان، دنیا، نور خورشید، ملکه صفوه‌الدین، کعبه، صبح کاذب، آسمان، ناهید، شب، نفس، ندیمه پادشاه، امهات‌اربعه، خرگوش، فریبکار» فرافکنی می‌کند. در این گفتمان، کلیشه‌های جنسیتی «فریبکاری، بی‌وفایی، دروغ‌گویی، وابستگی، منفعل بودن، زیبایی، حیرت‌انگیز بودن» اغلب با بار معنایی منفی عرضه می‌گردد:

از عالم دو رنگ فراغت دهش چنانک دیگر ندارد این زن رعناش در عنا
(همان: ۱۷)

۶-۲-۱- استعاره مفهومی زن در معنای منفی

خاقانی در جهت تشریح و تبیین تصورات انتزاعی خود، از قلمرو پرظرفیت طبیعت و اصطلاحاتی که مبین معنای زن هستند در حوزه مبدأ بهره می‌برد تا مفاهیم منفی «بی‌وفایی و فریبکاری، خساست و بخل، ستمگر و نقصان و نجاست» را در قلمرو مقصد برای خواننده متن محسوس سازد.

الف. مفهوم استعاری خساست و بخل

یکی از مفاهیم شاخص، استعاره مفهومی «خساست و بخل» است که در هیئت زنی پیر، نمودار می‌گردد تا نگاشت استعاری «دنیا و جهان به مثابه زنی پیر» را بازنمایی کند:

این پیرزن ز دانه دل می‌دهد سپند تا دفع چشم بد کند از منظر سخاش
(همان: ۲۳۱)

شاعر، اغلب دامنه مفهوم انتزاعی «خساست و بخل» را تا «درگاه ملوک» گسترش می‌دهد و «خساست سلاطین» را با صفاتی زنانه تداعی می‌سازد:

این پیرزن هنوز عروس کرم نژاد پس سر چرا بخطبه این زن در آورم
گفتم به ترک مدح سلاطین، مبین در آنک سحر مبین به شعر مبین در
(همان: ۲۴۲)

این تلقی شاعر، نگاشت «توکل به مثابه عملی مردانه» را در مقابل نگاشت «نفس به مثابه عملی زنانه» مقوله‌بندی می‌کند:

مرد توکلم نزنم درگه ملوک حاشا که شک به بخشش ذوالمن در آورم
(همان: ۲۴۲)

خاقانی حضور ناکسان و انتظار نیکی داشتن از آنها را در حوزه مقصد به «لمس پیرزن» تسری می‌دهد که نه تنها خیری ندارد؛ حتی باعث نجاست و آسیب می‌شود:

به لمس پیرزن ماند حضور ناکسان که اول وضو باطل کند و آخر ندارد نار پستانی
(همان: ۴۱۴)

راه برون‌شوی شاعر در برابر دوری از این گرانباری، پناه بردن به «دین» است که به مثابه مادری مهربان و حامی دلسوز انگاشته شده است:

وگر عنقائی از مرغان ز کوه قاف دین مگذر که چون بی‌قاف شد عنقا عنا گردد زنالانی
(همان: ۴۱۴)

ب. مفهوم استعاری بی‌وفایی و فریبکاری

خاقانی در راستای خوانشی جنسیتی برای مفهوم «بی‌وفایی و فریبکاری» از عناصر طبیعت مدد می‌گیرد تا نگاشت مرکزی «زن، بی‌وفاست» را در شعر تولید کند. در ساحت نخست، زیربنای این دریافت شاعرانه در حوزه مبدأ «خورشید و نور خورشید» است که به عنوان یک کهن‌الگو در ابعاد فردی و

اجتماعی جامعه ایرانی، جایگاه ویژه‌ای در قصاید خاقانی دارد. کلیشه جنسیتی «نورانی» و «زیبابودن خورشید» با سابقه اسطوره‌ای آن در عمق ناخودآگاه خاقانی در چارچوب «زنی رومی» و «معشوقی بی‌وفا» شکل یافته است که بقائی ندارد. در گستره باورهای اجتماعی دوران شاعر، معشوق باید در خانه بماند و با پوشیدگی در جامعه حاضر شود. در نتیجه این تلقی، نگاشت «زن بی‌وفا، خورشید است» صورت‌بندی می‌گردد:

زن رومی آید کند کاغذین سد که از هندی آهن بنائی نیابی
همه شهر یا جوج گیرد دگر شب که سد زنان را بقائی نیابی
(همان: ۴۱۶)

خورشید به علت قرارگرفتن در جهت بالا، با صفت «رعنا» تبیین می‌شود که یکی از ابزارها و دلبستگی‌های زنانه خورشید، شیء «آینه» است. از این رهگذر، نگاشت مرکزی «زن، نور است» در لایه‌های تودرتوی قصاید خاقانی به صورت مستقیم و غیرمستقیم، وارد شده است که نشان از نقش پررنگ زنان در ساحت‌های هستی‌شناختی شعر خاقانی دارد:

گرچه ز آن آینه خاتون عرب را نگرند در پس آینه رومی زن رعنا بینند
(همان: ۹۵)

گذر از استعاره «نور» به عنوان منبع قوی درخشش و روشنایی، خوشه‌های استعاری زنانه «گلگونه، غالیه، رنگ، چادر، صادق» را در تقابل با صبح کاذب قرار می‌دهد تا به نگاشت «دهر به مثابه زنی ظاهرپرست و بدکاره است»، دست‌یابد:

صبح و شام آمده گلگونه فش و غالیه فام رو که مردان نه بدین رنگ زنان وا بینند
صبح صادق پس کاذب چه کند بر تن دهر چادر سبز درد تا زن رسوا بینند
(همان: ۹۶)

بسامد بالای «بی‌وفایی دنیا و روزگار» در اشعار خاقانی، نشانگر ساختار الگوشدگی این مفهوم استعاری در دوران زیسته شاعر است. وی، دنیا را به مثابه زنی تداعی می‌سازد که صفت بارز او، «غداربودن» است:

کیست دنیا؟ زنی ست در خانه چیست در خانه زن غدار
هفت پرده است و زانیات در او هم‌چو دارالقمامه بس الدار
(همان: ۱۹۹)

بنابراین یکی از کلیشه‌های جنسیتی زن، صفات منفی‌ای است که به آسمان تسری می‌یابد: سرگشته کرد چرخم چون چرخ و بادریسه فریاد از این فسونگر زن فعل سبز چادر
(همان: ۱۸۷)

ج. مفهوم استعاره نقصان و نجاست

خاقانی با نگاهی بدبینانه نسبت به صفت زنانه «منفعل و وابسته‌بودن»، زنان را موجودی ناقص می‌بیند که دارای ارزش هم‌زیستی نمی‌باشند:

خادمانند و زنان دولت یار چون مرا آن نشد آسان چکنم
دولت از خادم و زن چون طلبم کاملم میل به نقصان چکنم
(همان: ۲۵۳)

شاعر از قلمرو جانوران، به‌عنوان یک حوزه مفهوم‌ساز و زایا سود می‌جوید تا خود را با صفاتی مردانه، نظیر «قدرت و جنگاوری» به «پلنگ» و «طمع و نجاست» را با صفت زنانه «حیض‌النسا» به «خرگوش» تشبیه سازد:

طمع حیض مرد است و من می‌برم سر طمع را کز اهل سخا می‌گریزم
که خرگوش حیض‌النسا دارد و من پلنگم ز حیض‌النسا می‌گریزم
(همان: ۲۹۱)

۶-۲-۲. استعاره مفهومی زن در معنای مثبت

در جهان‌اندیشه خاقانی، اغلب زنان با صفات منفی تصویرسازی شده‌اند و تنها در نگاشت «همسر به مثابه یار و همدم»، وابسته‌های معنایی مثبت «یادگار عمر، آشنای دل، بهار باغ دل، میوه جان» در حوزه طبیعت، ارائه شده‌است. باغ و گیاهان در کهن‌الگوی ذهن ایرانی، جنسیتی زنانه دارد که یکی از صفات آن، «لطافت و شادابی آن» می‌باشد:

بی‌باغ رخت جهان مبینام بی‌داغ غمت روان مبینام
(همان: ۳۰۶)

او در قصایدی که برای مرگ همسر خود سروده، دردمندانه به سوگ می‌نشیند و اشک می‌ریزد:
من نبودم بی‌دل و یار این چنین هم دلی هم یار غاری داشت
آن نه یار آن یادگار عمر بود بس به‌آئین یادگاری داشتم
(همان: ۳۰۸)

هرچند شاعر در طی زندگی خود سه بار ازدواج می‌کند که تنها از ازدواج سوم رضایت نداشته‌است. چنانکه در قطعه‌ای به آن اشاره کرده است:

مرد مسافر حدیث خانه که گوید زان غرضش زن بود که بانوی خانه است
بود مرا خانه نخست و دوم خوب بود نیست سوم خانه خوب اگرچه یگانه است
(همان: ۸۴۸)

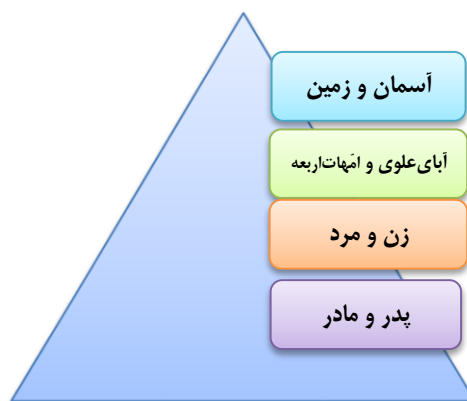
این صفات مثبت، نشانگر آن است که در منظومه فکری شاعر، نگاهی ارزشمند و مثبت به زنان وجود داشته‌است. خاقانی، اغلب بر مبنای نام زنان برجسته تاریخی، مذهبی و اساطیری به وصف ممدوح خود می‌پردازد و هویت زنانه ممدوحان خود را به تصویر می‌کشد:

گر چه اخبار زنان تاجدار	خوانده‌ام و اندر کتاب‌ها دیده‌ام
از فرنگیس و کتایون و همای	باستان را نام و آوا دیده‌ام
از سخا و صف زبیده خوانده‌ام	وز کفایت رای زبّا دیده‌ام

(همان: ۲۷۴-۲۷۳)

۷- نتیجه‌گیری

بررسی و تحلیل داده‌ها حاکی از آن است که مشخصه بارز زندگی و دستگاه اندیشگانی خاقانی، نگاه تقابلی و دیالکتیکی او از مفهوم استعاره آبای علوی و امهات اربعه است که در سطوح زیرین گفتمان، خوشه‌های معنایی گسترده‌ای را دربر می‌گیرد. این دوگانه‌انگاری، به صورت مستقیم بر بسط هویت و شکل‌گیری نقش پویای زنان و مادران در سطوح مختلف قصاید خاقانی، اثر می‌گذارد. شاعر، متأثر از نگرش‌های جنسیتی فضای فرهنگی- اجتماعی دوران خود، تقابل‌های دوگانه بین زنان و مردان را در شمایی کلی و سیری نزولی ارائه می‌دهد که در شکل زیر مشاهده می‌نمایید:

شکل ۲: هرم سیر کلان استعاره پدر و مادر در شعر خاقانی

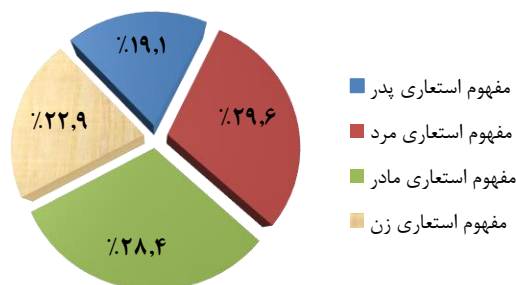
ماحصل این ذهنیت و طرح‌واره‌ها، فعال‌سازی و تعمیم انگاره‌های جنسیتی زنانه/ مردانه و خوشه‌های معنایی متنوع برای «خود، پدر، مادر و ممدوحان» است که نهفته در طرح‌واره‌های جنسیتی شاعر است.

او، بکربودن شعر خود را به‌مثابهٔ حضرت مریم و زیابودنش را چون حضرت یوسف، قلمداد می‌کند. از این جهت، نگاشت استعاری «مادر، روح‌بخش و مهربان است» به‌صورت غیرمستقیم در تقابل با نگاشت استعاری «فلک، قاتل و ستمگر است»، بازنمایی شده است. شاعر، ۱۶۲ مرتبه از استعارهٔ مفهومی آبای‌علوی و امهات‌اربعة در قصاید خود سود جسته که ۷۹ مرتبه به مفهوم استعاری آبای‌علوی با دو نگاشت مرکزی «پدر و مرد» اختصاص یافته است. مفهوم استعاری «پدر» با بسامد ۳۱ بار، مفاهیم «رانده‌شدن، طردشدن و جنگاوری» را در قلمرو «جانوران و بدن انسان» سوق داده است. طبق کلیشه‌های جنسیتی مردانه، مفهوم استعاری «مرد» با تعداد ۴۸ مرتبه، مفاهیم حوزهٔ جنگ و عرفان را در لابه‌لای نگاشت مرکزی «شیرمردان» تعمیم داده‌است؛ گویا شاعر «سیروس‌سلوک عرفانی را به‌مثابهٔ جنگ» می‌پندارد و گرایش‌ات عرفانی را عملی مردانه تلقی می‌کند. خاقانی از مفاهیم استعاری «مادر» و «زن» در ۸۳ مرتبه، وام‌گرفته تا وابسته‌های معنایی «آفتاب، شعر، سخا، بخت» را در قلمرو گیاهان و بدن‌انسان فراقکنی کند. همچنین، شاعر مفهوم استعاری «مادر» را با بسامد ۴۶ بار در ذیل صفات مثبت «ایثار و پشتیبانی، پاک و جان‌بخش و شریف و قربانی» و صفات منفی «شروان و دنیا» تقسیم‌بندی نموده است. خاقانی، نگاشت «زن» را با بسامد ۳۷ بار در قصاید خود، با صفات منفی «خساست و بخل، بی‌وفا و فریبکار، ناقص و نجس» و صفات مثبت «همسر و یاریگر» گره زده است.

جدول ۴: مقایسهٔ درصد فراوانی از استعارهٔ مفهومی در طرح‌واره‌های جنسیتی آبای‌علوی و امهات‌اربعة

درصد	بسامد	مفاهیم استعاری	استعاره‌های مفهومی
۱۹,۱٪	۳۱	مفهوم استعاری پدر	استعارهٔ مفهومی آبای‌علوی
۲۹,۶٪	۴۸	مفهوم استعاری مرد	
۲۸,۴٪	۴۶	مفهوم استعاری مادر	استعارهٔ مفهومی امهات‌اربعة
۲۲,۹٪	۳۷	مفهوم استعاری زن	

بسامد مفاهیم استعاری آبای‌علوی و امهات‌اربعة را در نمودار ذیل مشاهده می‌نمایید:

نمودار ۱: مقایسهٔ استعاره‌های مفهومی آبای‌علوی و امهات‌اربعة

پس از بررسی و تحلیل داده‌ها، مشاهده شد که مردان، طبق نشانه‌های جنسیتی، به دلایلی مانند «در اجتماع بودن، سفر و جنگاوری»، اغلب برون‌گرا و عینیت‌گرا هستند و کنش‌های مردانه با ایدئولوژی‌های فکری- اعتقادی رایج در اجتماع، همسو و درهم تنیده است. در مقابل، زنان و مادران براساس انجام وظایف مادری و برساختهای فرهنگی- اجتماعی، اغلب در خانه حضور دارند. این زنان پرده‌نشین، با قدرت و نفوذ کلام زنانه و بر مبنای احساس و عاطفه، در ساختارهای خانواده و سیاست، نقش‌های کلیدی و باورهای بنیادینی را نهادینه می‌کنند. آنان با تأثیرگذاری بر فرزندان و همسران خود به‌صورت غیرمستقیم و پنهانی، در پی حفظ موجودیت و تقابل با مردان هستند.

پی‌نوشت:

۱. نمونه این تفکر را می‌توان در غزلیات حافظ مشاهده نمود:

در آستین مرقع پیاله پنهان کن که همچو چشم صراحی زمانه خونریز است
(حافظ: ۴۱)

این کلان‌استعاره در شعر خاقانی به تأسی از حوادثی نظیر «مرگ، حبس، بیماری، جنگ، دشمنی» جایگاهی خاص دارد. چنان‌که شاعر در شکایت از حبس، دلیل تمامی گرفتاری‌های خود را به (فلک) نسبت می‌دهد:

فلک کز رو ترست از خط ترسا مرا دارد مسلسل راهب آسا
(همان: ۲۳)

یکی از نتایج این احساس بدبینانه نسبت به آبای علوی و دورشدن از جمع، بازتولید و پناه‌بردن به گرایش‌های عرفانی و دینی چون «کنج عزلت، دین مصطفی، توکل، فقر و رضا» در ساختار فکری خاقانی است. شاعر با حجم‌دادن به مقوله «افلاک و گیتی»، سعی می‌کند تا با بهره‌گیری از طرح‌واره حجمی، پیام خود را به خواننده منتقل کند:

گیتی سیاه‌خانه شد از ظلمت وجود گردون کبود جامه شد از ماتم وفا
از خشکسال حادثه در مصطفی گریز کانک بفتح باب ضمان کرد مصطفی
(همان: ۱۶-۱۷)

۲. براساس سنت کتاب مقدس، در باب دوم سفر پیدایش درباره آفرینش حوا از دنده چپ آدم، این‌گونه بیان شده‌است «و خداوند خوابی گران بر آدم مستولی گردانید تا بخت و یکی از دنده‌هایش واگرفت و گوشت در جایش پر کرد و خداوند آن دنده را که از آدم گرفته بود، زنی بنا کرد و وی را به‌نزد آدم آورد و آدم گفت: همانا این است استخوانی از استخوان‌هایم و گوشتی از گوشتم. از این سبب نسا نامیده شود؛ زیرا که از انسان گرفته» (ترجمه کتاب مقدس، ۲۰۱۷: ۲۱-۲۳). شبیه همین مضمون در فرهنگ

تلمیحات به نقل از تفسیر طبری ذکر شده است: پس خدای تعالی خواست که از آدم نیز خلقی بیافریند همچون آدم؛ پس چون آدم بخفت و خواب بر وی غلبه کرد ... خدای عزوجلّ مر حوّا را از پهلوی چپ آدم بیافرید به قدرت خویش؛ خلقی چون آدمی، ولی ماده... (شمیسا، ۱۳۸۹: ۲۶۷).

۳. مردانگاری شیر، بازتاب ایدئولوژی‌های منجمان قدیم است که معتقد بودند «اسد، برجی ثابت و نر است، ربیعی، شمالی، آتشی و گرم و خشک و روزی، خانه شمس و شریک زحل و وبال زحل است. دلیری، سخت‌دلی، جفاکاری، غرور و فراموشی به او نسبت داده‌اند و اسد را خداوند سواران و ضربان و سیادان می‌پندارند» (مصفا، ۱۳۶۶: ۳۹).

منابع

- قرآن کریم.
- ترجمه کتاب مقدس (۲۰۱۷م). انگلستان: انتشارات ایلام
- استیونز، جان (۱۳۸۷). جنسیت و نوع ادبی، دیگر خوانی‌های ناگزیر: رویکردهای نقد و نظریه ادبیات - کودک.
- ترجمه اسماعیل حسینی، به کوشش مرتضی خسرونژاد، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- اسمعیلیان آذری، زهرا و همکاران (۱۴۰۲). «تحلیل بازنمایی ایدئولوژی جنسیتی در لایه‌های سبکی سوگ سروده‌های شخصی فارسی». مطالعات زبانی و بلاغی، دوره ۱۴، ۳۴: ۲۴۹-۲۷۴.
- افراشی، آریتا (۱۳۹۴). مبانی معناشناختی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- بهنام‌فر، محمد و احراری‌وفا، صدیقه (۱۳۸۹). «آیا خاقانی زن ستیز است؟»، نشریه زبان و ادب فارسی تبریز، شماره مسلسل ۲۲۰: ۴۲-۲۱.
- پورگیو، فریده و ذکاوت، مسیح (۱۳۹۸). «بررسی نقش‌های جنسیتی در خاله سوسکه». مجله مطالعات ادبیات کودک، دوره اول، شماره دوم: ۴۳-۲۷.
- خاقانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۸۸). دیوان خاقانی شروانی، به کوشش سیدضیاءالدین سجادی، تهران: انتشارات زوآر.
- دفتری‌نژاد، افسانه و همکاران (۱۳۹۸). «بررسی تأثیر جنسیت و زمان بر استعاره‌های مفهومی غم در آثار پیش و پس از انقلاب اسلامی ایران به قلم احمد محمود و سیمین دانشور: از دیدگاه اجتماعی - شناختی». جستارهای نوین ادبی، دوره پنجاه و دوم، شماره ۴: ۴۱-۱۹.
- راسخ‌مهند، محمد (۱۳۹۰). درآمدی بر زبان‌شناسی شناختی (نظریه‌ها و مفاهیم)، تهران: انتشارات سمت.
- روحانی، مسعود و ملک، سروناز (۱۳۹۲). «بررسی تأثیر جنسیت بر کاربرد تشبیه و استعاره در شعر زنان شاعر معاصر». فصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۱، ۷۴: ۷-۲۷.
- روشن، بلقیس و اردبیلی، لیلی (۱۳۹۲). مقدمه‌ای بر معناشناسی شناختی، تهران: انتشارات علمی.

- سلاجقه، پروین (۱۳۸۵). *از این باغ شرقی (نظریه نقد شعر کودک و نوجوان)*، تهران: کانون پرورش فکری کودک و نوجوان.
- شریفی، شهلا و دریق‌گفتار، سمانه (۱۳۹۵). «بررسی نمود تفاوت‌های جنسیتی ایدئولوژیک در جامعه، دوره کشف حجاب»، *مجله تحلیل اجتماعی نظم و نابرابری اجتماعی*، دوره ۸، ۱: ۱۵۳-۱۸۴.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۹). *فرهنگ تلمیحات*، تهران: انتشارات میترا.
- شهرستانی، زهره و همکاران (۱۴۰۰). «تأثیر جنسیت بر مفهوم استعاره در روایت‌های زنانه و مردانه از جنگ تحمیلی»، *فصلنامه زبان‌شناسی اجتماعی*، دوره ۵، ۴: ۸۹-۱۰۰.
- صفوی، کورش (۱۳۹۰). *درآمدی بر معنی‌شناسی*، تهران: انتشارات سوره مهر.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۸۷). *سخن و سخنوران*، تهران: انتشارات زوآر.
- قاسم‌زاده، حبیب‌الله (۱۳۹۲). *استعاره و شناخت*، تهران: انتشارات ارجمند.
- قاسم‌زاده، حبیب‌الله (۱۳۹۸). *مقدمه‌ای بر شناخت‌پژوهی/استعاره (قطره در نهان‌خانه صدف)*، تهران: انتشارات ارجمند.
- قاسمی، زهرا (۱۳۹۴). «بررسی استعاره مفهومی زن در شعرهای فروغ فرخ‌زاد»، *مطالعات زبان و ادبیات غنایی*، سال ۵، ۱۶: ۳۶-۲۵.
- کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۷۶). *رخسار صبح (بر بنیاد واژه‌شناسی، زیبایی‌شناسی، ژرفاشناسی)*، چ ۵، تهران: نشر مرکز.
- کوچش، زولتان (۱۳۹۶). *استعاره مقدمه‌ای کاربردی*، ترجمه جهان‌شاه میرزابیگی، تهران: انتشارات آگاه.
- گروسی، سعیده (۱۳۹۵). *جنسیت، جامعه و جامعه‌شناسی*، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- گلی، احمد و صفدرپور، فریا (۱۳۹۴). «چهره زنان در دیوان خاقانی»، *فصلنامه در دری*، سال ۵، ۱۴: ۴۴-۲۹.
- مصفا، ابوالفضل (۱۳۶۶). *فرهنگ اصطلاحات نجومی همراه با واژه‌های کیهانی در شعر فارسی*، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- هولمز، ماری (۱۳۸۹). *جنسیت در زندگی روزمره*، ترجمه محمدمهدی لیبی، تهران: انتشارات نقد افکار.
- یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۷۲). *شانزده مقاله در زبان‌شناسی کاربردی و ترجمه*، شیراز: انتشارات نوید.
- Charteris-Black, J. (2004). *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*, New York: Palgrave Macmillan.